

DE HEROVERING VAN HET ZELF

MONTAIGNE OVER DE VRIENDSCHAP

door Vincent CAUDRON (Leuven)

1. INLEIDING: EEN UITZONDERLIJKE VRIENDSCHAP

Het verslag dat Montaigne laat optekenen van zijn reis naar Italië houdt het midden tussen wat lijkt op een gedetailleerde toeristische gids en een hoogst persoonlijk reisdagboek.¹ Gedreven door een tomeloze nieuwsgierigheid — zijn reisgenoten krijgen het op de heupen van de vele omwegen die hij hen oplegt² — heeft Montaigne er oog voor de meest uiteenlopende onderwerpen; gaande van nauwgezette observaties van religieuze gebruiken over aandacht voor de bereiding van zuurkool, houtsnippen en jonge hazen tot uitvoerige beschrijvingen van allereerste culturele verschillen, verschaft Montaigne aan de lezer een schat aan informatie over het dagelijks leven in de 16e eeuw. Zijn verslag vormt dan ook zowel historisch als antropologisch een bijzonder interessant document. *Reis naar Italië* is echter ook een autobiografisch geschrift dat wordt gekenmerkt door de opmerkelijke onbevangenheid

¹ Vincent CAUDRON (1983) is assistent aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven. Hij bereidt een doctoraats thesis voor over de (mogelijke) autonomie van de menselijke natuur en het thema van (zelf)bedrog in de vroegmoderne Franse filosofie. Publicatie: 'Intieme rebellie. Pascal over de onmacht van de mens', te verschijnen in *Tijdschrift voor Filosofie* 2014.

M. DE MONTAIGNE, *Reis naar Italië. Een reis naar Italië via Zwitserland en Duitsland in 1580-1581*, Amsterdam, Meulenhoff, 1993 (hierna *Reis naar Italië*). De reis leidt hem via vele omzwervingen in Duitsland en Zwitserland naar een aantal kuuroorden in Italië en uiteindelijk naar Rome.

² Montaigne reist onder andere in het gezelschap van zijn jongere broer Monsieur de Mattecoulon en zijn zwager Monsieur de Cazalis.

waarmee Montaigne zijn interpretaties en ervaringen aan het papier toevertrouwt. De tekst was immers niet bestemd voor publicatie, waardoor de lezer een ontwapenend en nauwkeurig beeld krijgt van Montaignes zielenroerselen. Uit het verslag blijkt onder andere dat hij er een obsessieve fixatie op zijn budget opna houdt,³ maar eveneens verhaalt hij onbeschroomd over de helse pijnen die hij moet doorstaan ten gevolge van nierstenen. Zijn beschrijvingen zijn verbazingwekkend plastisch en accuraat en geven bijvoorbeeld precies weer “hoe helder of troebel zijn urine is”, “hoeveel graveel hij loost” en “hoe wonderig hij zich voelt”.⁴

Te midden van al deze wetenswaardigheden en ontboezemingen geeft Montaigne enigszins onverwacht ook uitdrukking aan zijn intense verdriet om het verlies van zijn boezemvriend Étienne de La Boétie⁵, die 18 jaar eerder — waarschijnlijk door de pest — was overleden.⁶ Het betreft geen eenmalige opflakking van gemis en verdriet; als een rode

³ cf. M. DE MONTAIGNE *Que le goût des biens et des maux dépend en bonne partie de l'opinion que nous en avons*, in: ID., *Les Essais* (en trois livres), édition présentée, établie et annotée par P. MICHEL et préfacée par A. GIDE, Paris, Gallimard, 1965, p.121: “Allais-je en voyage, il ne me semblait être jamais suffisamment pourvu. [...] Laissais-je me boîter chez moi, combien de soupçons et pensements épineux, et, qui pis est, incommunicables! J'avais toujours l'esprit de ce côté. [...] Et depuis que vous êtes accoutumé et avez planté votre fantaisie sur certain monceau, il n'est plus à votre service; vous n'oseriez l'écorner. C'est un bâtiment qui, comme il vous semble, croulera tout, si vous y touchez. Il faut que la nécessité vous prenne à la gorge pour l'entamer. Et auparavant j'engageais mes hardes et vendais un cheval avec bien moins de contrainte et moins envis, que lors je ne faisais brèche à cette bourse favorite, que je tenais à part.” Om de lectuur van de tekst niet onnodig te verzwaren, kiezen we voor een editie die een moderne spelling hanteert. Voor een oorspronkelijke editie van *Les Essais* verwijzen we de lezer naar de editie van P. VILLEY, Paris, Quadrige/PUF, 1988, of naar de recente editie van J. BALSAMO, C. MAGNIEN-SIMONIN et M. MAGNIEN, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade, 2007. Voor de Nederlandse vertaling beroepen we ons, tenzij anders aangegeven, op M. DE MONTAIGNE, *De Essays*, vert. H. VAN PINXTEREN, Amsterdam, Athenaeum — Polak & Van Gennep, 2006 (hierna geven we steeds de titel van het essay in kwestie, gevolgd door de nummering en de paginering in respectievelijk de edities van MICHEL en VAN PINXTEREN).

⁴ Zie met name zijn verslag van de maanden augustus en september 1581.

⁵ Étienne de La Boétie (1530-1563) werkte als magistraat aan het gerechtshof van Bordeaux waar hij Montaigne in 1557 leerde kennen. Naast *Discours sur la servitude volontaire*, een werk dat voortvloeit uit de verlichtingsideeën van natuurlijke vrijheid, broederschap en vrijheid van dwang, schreef hij ook een aantal sonnetten. Cf. A.-M. COCULA, *Étienne de La Boétie*, Sud-Ouest, Bordeaux, 1995.

⁶ M. DE MONTAIGNE, *Reis naar Italië*, p. 226: “En diezelfde ochtend [11 mei 1581] werd ik onder het schrijven van een brief aan monsieur Ossat overvallen door een dermate pijnlijke gedachte aan Monsieur de La Boétie, waarbij ik zo lang bleef stilstaan zonder aan iets anders te kunnen denken, dat het me veel leed deed.”

draad door zijn leven loopt Montaignes nooit uitdovende vatbaarheid om verlamd te geraken door de nagedachtenis aan La Boétie. Illustratief is in die zin de ontroerende passage in *Over de vriendschap* waarin Montaigne zijn leven na de dood van La Boétie, in vergelijking met zijn leven ervoor, omschrijft als “rook en duisternis [en] één lange, vreugdeloze nacht”:

Sedert de dag dat ik hem [La Boétie] verloor, leid ik maar een treurig bestaan; en zelfs de genoegens die ik tegenkom op mijn weg maken, in plaats van mij te troosten, de smart dat ik hem kwijt ben alleen nog maar groter. Wij deelden alles samen; nu is het mij of ik hem zijn deel afneem [...]. Ik was er zo mee vertrouwd en op ingesteld overal met hem samen te zijn dat het net is of ik nu nog maar een half mens ben.⁷

Op zich is er natuurlijk niets vreemds aan smart om een overleden vriend, maar de draagwijdte en intensiteit van zijn verdriet is kenschetsend voor de impact die de korte maar hevige vriendschap met La Boétie op hem heeft gehad. In het bijzonder de vaststelling dat Montaigne, naast zijn broer Arnaud en zijn vader Pierre, ook vijf van zijn zes dochters verliest zonder daar later op soortgelijke wijze nog op terug te komen, verleent een zekere urgentie aan de vraag naar de reden waarom de vriendschapsrelatie met La Boétie zo uniek en ingrijpend was.⁸

Montaigne lijkt er zich alleszins ook zelf over te verwonderen. In het beroemde essay over de vriendschap bijvoorbeeld, zet hij het buitengewone karakter van de vriendschapsrelatie in de verf door ze te vergelijken met andere, meer oppervlakkige doorsnee-vriendschappen, en omschrijft hij de vriendschap tussen La Boétie en zichzelf als een “onvoorwaardelijke, totale vriendschap” die zodanig zeldzaam is en waarvoor de omstandigheden zodanig gunstig moeten zijn, “dat het al

⁷ Id., *De l'amitié* (I,28), p. 277 / p. 255: “Depuis le jour que je le perdis [...], je ne fais que traîner languissant; et les plaisirs même qui s'offrent à moi, au lieu de me consoler, me redoublent le regret de sa perte. Nous étions à moitié de tout; il me semble que je lui dérobe sa part [...]. J'étais déjà si fait et accoutumé à être deuxième partout, qu'il me semble n'être plus qu'à demi.”

⁸ Id., *Que le goût des biens et des maux dépend en bonne partie de l'opinion que nous en avons* (I,14), p. 117 / p. 84: “Et j'en ai perdu, mais en nourrice, deux ou trois, sinon sans regret, au moins sans fâcherie. [...] je vois assez d'autres communes occasions d'affliction qu'à peine sentirais-je, si elles me venaient, et en ai méprisé quand elles me sont venues, de celles auxquelles le monde donne une si atroce figure, que je n'oserais m'en vanter au peuple sans rougir.”

veel is als [ze] één keer in de drie eeuwen voorvalt”.⁹ Een rationele verklaring geeft hij evenwel op geen enkel moment. Montaigne geeft weliswaar enige toelichting bij de wijze waarop hij La Boétie heeft leren kennen alsook bij het begin van hun vriendschap, maar verder dan een verwijzing naar de spontaniteit en intensiteit ervan, komt hij niet: “Hoe ik het ook beredeneer en wat ik [over onze vriendschap] ook persoonlijk te berde breng”, zo schrijft Montaigne, “wij zijn door een onverklaarbare macht op een door het lot voorbestemde wijze met elkaar vereend”.¹⁰ Op de vraag naar een verklaring voor zijn uitzonderlijke vriendschapsrelatie met La Boétie, antwoordt Montaigne dan ook met het op het eerste gezicht ietwat ontwijkende “omdat hij het was, omdat ik het was”.¹¹

De vraag naar de betekenis van de beroemde vriendschap tussen Montaigne en La Boétie en de impact ervan op de totstandkoming van de *Essays*, heeft zoals bekend een belangrijke plaats opgeëist in de (uitgebreide) literatuur over Montaigne.¹² Enerzijds legt men daarbij de focus op de vriendschapsrelatie zelf en stelt men de dynamiek tussen beide vrienden centraal. Op basis van het eerder expliciete taalgebruik van beide vrienden wordt er bijvoorbeeld wel eens gespeculeerd dat het een seksuele relatie betrof, maar al bij al is dat weinig waarschijnlijk. Niet alleen maakt Montaigne een duidelijk onderscheid tussen zinnelijke relaties en vriendschap (cf. *infra*), maar bovendien zijn de termen waarin zowel Montaigne als La Boétie de relatie karakteriseren, bedoeld als verwijzing naar het klassieke ideaal van de vriendschap waardoor beiden gefascineerd waren. In één van zijn sonnetten vergelijkt La Boétie Montaigne bijvoorbeeld met Alcibiades, terwijl Montaigne dan

⁹ M. DE MONTAIGNE, *De l'amitié* (I,28), p. 266 / p. 243: “[...] une amitié si sincère et parfaite [...] que c'est beaucoup si la fortune y arrive une fois en trois siècles.”

¹⁰ *Ibid.*, p. 271 / p. 248: “Il y a au-delà de tout mon discours, et de ce que j'en puis dire particulièrement, ne sais quelle force inexplicable et fatale, médiatrice de cette union.”

¹¹ *Ibid.*, p. 271 / p. 248: “Parce que c'était lui; parce que c'était moi.”

¹² cf. G. DEFAUX, *Montaigne et le travail de l'amitié. Du lit de mort d'Étienne de La Boétie aux Essais de 1595*, Orléans, Paradigme, 2001; S. BAKEWELL, *How to Live: Or A Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer*, New York, Other Press, 2010; S. FRAMPTON, *When I Am Playing with My Cat, How Do I Know She Is Not Playing with Me? Montaigne and Being in Touch with Life*, London, Faber and Faber, 2011.

weer zinspeelt op La Boéties socratische kenmerken.¹³ Interessanter is dan ook de idee dat Montaigne getracht zou hebben de dood van zijn boezemvriend te verwerken doorheen de eindeloze redactie van de *Essays*. Aanvankelijk had Montaigne namelijk niet expliciet de bedoeling zelf te gaan schrijven, maar zijn intense verdriet en gemis zouden hem ertoe gebracht hebben troost en verstrooiing te zoeken in het schrijven. Doorheen de *Essays* en de lectuur van de antieke auteurs hoopte Montaigne mogelijkerwijs een zweem van nabijheid van zijn betreurde vriend te vinden.

Anderzijds stelt men ook de vraag naar de inhoudelijke invloed van deze vriendschap op de *Essays*. La Boéties *De la servitude volontaire*¹⁴ bijvoorbeeld, een politiek-filosofisch traktaat dat handelt over politieke macht in het algemeen en het mysterie van tirannieke overheersing in het bijzonder, heeft Montaigne waarschijnlijk zowel inhoudelijk als vormelijk beïnvloed; niet alleen gaat het over thema's die Montaigne zeer genegen is, zoals gewoonte, natuur, vriendschap en innerlijke vrijheid, maar ook qua vorm is het zeer gelijkaardig aan de losse structuur die Montaigne in de *Essays* hanteert.¹⁵ Evengoed verwijst men naar het stoïcijns-humanistisch model dat doorheen dit werk weergalmt en dat La Boétie ook in zijn leven hanteerde als levenswijzer om zijn invloed op Montaigne te duiden. De *Essays* zouden bijvoorbeeld in het licht staan van Montaignes angst voor de dood of zouden meer in het algemeen Montaignes poging zijn om het ideaal van antieke wijsheid (*la sagesse antique*) dat door La Boétie werd verpersoonlijkt, te verwerken tot een persoonlijke levensbeschouwing.¹⁶

¹³ cf. S. BAKEWELL, *How to live*, pp. 90-108.

¹⁴ In dit werk vertrekt La Boétie vanuit de vaststelling dat het op zich bijzonder vreemd is dat een tiran een massa kan overheersen; het lijkt immers te volstaan dat een volk zou weigeren om nog langer mee te werken (*collaborer*) met de despoot om hem omver te werpen. Het feit dat dit evenwel niet gebeurt, wijt La Boétie aan een soort van betovering of ban waarin de tiran zijn onderdanen gevangen houdt door hen van hun vrije wil te beroven.

¹⁵ Montaigne was aanvankelijk zelfs van plan om het traktaat op te nemen in de *Essays*, een voornemen waar hij te elfder ure van af zag omdat het traktaat een revolutionaire bijklank had gekregen.

¹⁶ Cf. P. VILLEY, *Montaigne. Textes choisis et commentés par Pierre Villey*, Paris, Plon, 1912, p. 23: "Or l'effort principal de Montaigne en méditant ses *Essais* sera précisément de s'assimiler les doctrines de la sagesse antique et de les faire passer dans sa pratique quotidienne."

In wat volgt wil ik deze laatste gedachte scherp stellen door uit te leggen dat Montaigne doorheen de *Essays* een persoonlijke levensbeschouwing heeft uitgewerkt die hem niet zozeer qua inhoud — Montaigne is geen stoïcijn — maar eerder qua vorm werd aangereikt in de vriendschap met La Boétie. Meer in het bijzonder wil ik aantonen dat de vriendschapsrelatie hierin een cruciale rol heeft gespeeld omdat de essentie van de ware vriendschap een zuivere betrokkenheid van het individu op zijn singuliere *zelf* impliceert die, zoals zal blijken, de kern van het moreel goede leven betreft. In de eerste plaats breng ik Montaignes bewondering voor La Boéties grootse houding ten aanzien van zijn dood in verband met zijn opvatting van de geest als een bron van verontrusting. Vervolgens vertrek ik van zijn concept van de vriendschap als een harmonieuze relatie om aan te tonen dat de vriendschap volgens Montaigne een wederzijdse betrokkenheid op het zuivere zelf van de ander impliceert die kan gelden als antidotum tegen deze verontrusting. In het laatste deel tot slot illustreer ik aan de hand van zijn notie van *le patron au-dedans* hoe Montaigne doorheen de *Essays* heeft gepoogd om deze betrokkenheid te reconstitueren en sta ik kort stil bij de verhouding tussen vriendschap en moraal.

2. EEN GROOTSE ZIEL

In een lange brief uit 1572 waarin Montaigne aan zijn vader over de laatste dagen en het overlijden van La Boétie vertelt, beschrijft Montaigne zijn boezemvriend als een ziel vervuld van “kalmte, gemoedsrust en zekerheid (*une âme pleine de repos, de tranquillité et d'assurance*)”.¹⁷ Wat Montaigne bovenal bewondert, zo blijkt uit deze brief, is de grootse geestkracht (*grandeur de courage*) en edelmoedigheid (*magnanimité*) waarmee La Boétie zijn leven heeft geleid en zelfs op zijn sterfbed zijn lot nog steeds recht in de ogen kijkt. In *Men kan pas na onze dood over*

¹⁷ M. DE MONTAIGNE, *Hommage à La Boétie*, in: ID., *Oeuvres Complètes*. Préface d'A. MAUROIS. Texte établi et annoté par R. BARRAL en collaboration avec P. MICHEL, Paris, Éditions du Seuil, 1967, pp. 546-548.

ons *geluk oordelen* bijvoorbeeld spreekt hij met bewondering over La Boéties “glorieuze en roemrijke” heengaan,¹⁸ terwijl hij in *Filosoferen is leren hoe je moet sterven* het uiteindelijke doel van alle menselijke wijsheid zelfs situeert in het leren omgaan met de sterfelijkheid.¹⁹ Het komt er volgens Montaigne daarbij op aan om de eindigheid steeds te erkennen en niet te negeren. Men moet voortdurend voor ogen houden dat alle paden waarlangs het leven voert finaal hoe dan ook afbuigen naar de dood. De therapeutische oefeningen van het stoïcisme kunnen daarvoor een uitgelezen strategie zijn; door de menselijke sterfelijkheid reeds tijdens het leven een centrale plaats te geven, kan men zich met haar vertrouwd maken en op haar voorbereiden. Enkel wie er rekening mee houdt dat de dood op elk willekeurig ogenblik kan optreden, zal immers niet ten gronde worden gericht wanneer het moment is gekomen:

Wij moeten hem [de dood] zijn vreemd-zijn ontnemen, met hem omgaan, ons vertrouwd met hem maken en niets zo vaak in gedachten hebben als de dood. [...] Tijdens feesten en vermaak moeten wij altijd dit keerlied van onze sterfelijkheid in gedachten houden en ons nooit zozeer door onze genoegens laten meeslepen dat wij geheel zouden vergeten uit hoeveel hoeken de dood op onze vrolijkheid loert en haar bedreigt.²⁰

Aangespoord door de herinnering aan La Boétie, kiest hij er in de vroege essays dan ook resoluut voor om de dood gewapend met het stoïcisme strijdvaardig in de ogen te kijken: “Een van de grootste zegeningen van de deugd is de doodsverachting, die ons leven een weldadige rust verschaft en er een zuivere, milde smaak aan geeft.”²¹

¹⁸ ID., *Qu'il ne faut juger de notre heur qu'après la mort* (I.19), pp. 140-141 / pp. 108-109: “Je lui [La Boétie] ai vu trancher le fil d'un progrès de merveilleux avancement, et dans la fleur de son croist, à quelqu'un, d'une fin si pompeuse, qu'à mon avis ses ambitieux et courageux desseins n'avaient rien de si haut que fur leur interruption.”

¹⁹ ID., *Que philosopher c'est apprendre à mourir* (I.20), p. 142 / p. 110: “[...] ou bien, c'est que toute la sagesse et discours du monde se résout enfin à ce point, de nous apprendre à ne craindre point à mourir.”

²⁰ *Ibid.*, pp. 148-149 / pp. 116-117: “Ôtons-lui l'étrangeté, pratiquons-le, accoutumons-le, n'ayons rien si souvent en tête que la mort. [...] Parmi les fêtes et la joie, ayons toujours ce refrain de la souvenance de notre condition, et ne nous laissons pas si fort emporter au plaisir, que parfois il nous repasse en la mémoire, en combien de sortes cette nôtre allégresse est en butte à la mort et combien de prises elle la menace.”

²¹ *Ibid.*, p. 143 / p. 111: “Or, des principaux bienfaits de la vertu est le mépris de la mort, moyen qui fournit notre vie d'une molle tranquillité, nous en donne le goût pur et aimable, sans qui toute autre volupté est éteinte.”

Ongetwijfeld heeft het tijdgewricht waarin Montaigne leefde een voedingsbodem gecreëerd voor zijn obsessie voor de dood. Zijn leven speelt zich namelijk af op een scharniermoment in de westerse geschiedenis waarin de dood letterlijk om elke hoek loert,²² en wanneer hij dan ziet dat La Boétie met stoïsche vastberadenheid en gemoedsrust de dood tegemoet ziet, verschijnt het stoïcisme wellicht als een bevrijdende strategie om aan de beproevingen van het leven het hoofd te bieden.

De bewondering van Montaigne voor La Boétie kan echter niet zonder meer hertaald worden in termen van een stoïcijnse vastberadenheid ten aanzien van de dood. Het klopt weliswaar dat Montaigne onder invloed van La Boétie minstens in de richting van het stoïcisme is opgeschoven, maar zeker wanneer men Montaignes latere essays erbij neemt wordt duidelijk dat de invloed van La Boétie op Montaigne zijn stoïsche levensstijl overstijgt; niet alleen blijft de stoïcijnse fixatie op de dood grofweg beperkt tot het eerste boek, maar bovendien doen verschillende factoren Montaigne in een latere fase van zijn leven (1588-1592) meer en meer evolueren in de richting van een levensbeschouwing waarin niet de dood maar het leven zelf centraal staat.²³ Het is met name een bijna-doodervaring —Montaigne wordt door een grote, robuuste vent van zijn paard gestoten en zweeft een aantal dagen tussen leven en dood²⁴— die een relativerende en zelfs temperende invloed heeft op zijn angst voor de dood en die aan de grond ligt van zijn groeiende overtuiging dat de stoïcijnse nadruk op het ‘leren sterven’ de aandacht afleidt van datgene wat er echt toedoet, nl. het goede leven zelf. Door deze gebeurtenis krijgt de dood als het ware iets familiairs en groeit in Montaigne het vertrouwen dat men er zich niet krampachtig dient voor klaar te stomen. Wanneer we moeten sterven, zal dat ook zo wel lukken, aldus Montaigne. Sterven maakt per slot van

²² Niet alleen wordt de traditionele maatschappelijke en religieuze ordening grondig overhoop gehaald door de aanval van reformatoren als Luther en Calvijn, maar bovenal ontwrichten hevige godsdienstoorlogen het sociale en economische weefsel en kleuren ze de gronden van het Avondland bloedrood. De bekende Hugenotenoorlogen, met als triest hoogtepunt de Bartholomeusnacht die aan zo’n 10.000 protestanten het leven kost, overlappen bijvoorbeeld grotendeels met Montaignes leven, maar ook ziekte (pest, syfilis, tyfus) en armoede razen genadeloos door Europa.

²³ Zie hiervoor met name *De l'exercitation* (II, 6).

²⁴ *Ibid.*

rekening integraal deel uit van het leven en in die zin moeten we er ons ook niet ongerust over maken: “Ik gleed zo heerlijk weg, zo zacht en makkelijk, dat ik mij niet kan voorstellen dat er iets minder pijnlijk zou zijn dan dit.”²⁵ Eerder dan zich nog blind te staren op het ‘leren sterven’, verschuift Montaignes aandacht kortom steeds meer naar het goede leven zelf en gaat hij op zoek naar een levenswijze die maar weinig meer van doen heeft met het stoïcisme als zodanig.²⁶ De vaststelling dat Montaigne zich niettemin ook in de latere essays — waarin deze persoonlijke, weinig stoïcijnse levens- en wereldbeschouwing gestalte krijgt — opnieuw en met hernieuwde aandacht laat inspireren door de herinnering aan La Boétie, plaatst de betekenis van hun vriendschap voor Montaigne dan ook in een nieuw daglicht.

Welnu, uit de *Hommage à La Boétie* komt naar voren dat Montaigne voor alles werd geëlektriseerd door *la grandeur et la force de l'âme* van La Boétie en door de gemoedrust en standvastigheid waarmee zijn stoïcijnse *état d'esprit* gepaard ging. De term ‘*magnanimité*’ waarmee Montaigne de houding van La Boétie op zijn sterfbed omschrijft, is in deze context zeer verhelderend.²⁷ Waar ‘*magnanime*’ vandaag namelijk hoofdzakelijk refereert aan een vorm van edelmoedigheid die men kan tonen ten aanzien van wie zich in een zwakkere positie bevindt (bv. een overwonnen vijand), was de betekenis ten tijde van Montaigne ruimer en verwees ‘*la magnanimité*’ vooreerst naar een zijnswijze van de ziel gekenmerkt door een grootsheid van ziel in moeilijke en onzekere omstandigheden. De vaststelling dat La Boétie zelfs in het aangezicht van een naderende dood even moedig en standvastig als altijd blijft, is als het ware het bewijs dat de ziel in staat is om zich zelfs in de moeilijkste omstandigheden staande te houden en zal Montaigne ertoe

²⁵ *Ibid.*, p. 67 / p. 479: “Je me laissais couler si doucement et d’une façon si douce et si aisée que je ne sens guère autre action moins pesante que [mourir].”

²⁶ cf. S. FRAMPTON, *Playing with my cat*. Overigens maakt ook zijn doorgedreven scepticisme dat Montaigne onmogelijk het stoïcisme in zijn totaliteit kan omarmen. Het stoïcisme is immers niet alleen een levenswijze of therapie, maar ook en vooral een kosmologie en kenleer waarop deze levenswijze zich ent.

²⁷ M. DE MONTAIGNE, *Hommage à La Boétie*, p. 548

aanzetten om dit ideaal te extrapoleren naar alle domeinen van het leven door zijn ziel te vervolmaken.²⁸

Met name tegen de achtergrond van Montaignes doorleefde ervaring van twijfel en onzekerheid krijgt zijn waardering voor de gemoedsrust en standvastigheid die La Boétie in zijn sterven aan de dag legde, haar volle betekenis. Montaigne toont zich zoals gezegd namelijk niet alleen bijzonder gevoelig voor de volstreckte onvoorspelbaarheid waarmee de dood de mens kan overvallen, maar breder dan dat is hij doordrongen van de onstandvastigheid en wispelturigheid die zich vanuit zijn eigen geest voortdurend aan hem opdringen als een vorm van onrust (*inquiétude*). Montaigne doelt op de onbegrensde veelheid aan geestelijke kronkels en wendingen die het gemoed voortdurend overspoelen en ontwrichten en die om die reden ervaren kunnen worden als een bron van ergernis, onzekerheid en zelfs onmacht. Hij beklaagt zich bijvoorbeeld over de ongrijpbaarheid en onvoorspelbaarheid van zijn bewustzijn wanneer hij vaststelt dat zijn beste ideeën zich op de meest ongepaste momenten aan hem opdringen²⁹ of wanneer hij opmerkt dat hij stevast het sterkst bewogen wordt door het boek dat hij aan het lezen is, ongeacht hoe sterk deze boeken elkaar ook tegenspreken.³⁰ Zeker wanneer de geest wordt teruggeworpen op zichzelf in een “volstrekt nietsdoen” dreigt hij ten prooi te vallen aan een tomeloze maalstroom van grillige luimen en eindeloos dolgedraaide hersenspinsels:

Zoals braakliggende akkers die vruchtbaar en vet zijn, overwoekerd worden door niets dan onkruid en onnutte planten [...], en zoals vrouwen alleen vormeloze brokken vlees baren [...], zó is het ook met onze geest: als wij hem

²⁸ Op de achtergrond speelt uiteraard het aristotelische ideaal van zielsvervolmaking. Niet alleen zijn er goede redenen om aan te nemen dat Montaigne Aristoteles grondig had gelezen, maar bovendien blijkt zowel uit zijn essay over de vriendschap als uit zijn latere essays dat hij het moreel goede leven en de levenskunst verbindt met een idee van zielsontwikkeling en zelfontplooiing die aristotelisch geïnspireerd is.

²⁹ Id., *Sur des vers de Virgile* (III, 5), p. 130 / pp. 1129-1130: “Mais mon âme me déplaît de ce qu'elle produit ordinairement ses plus profondes rêveries, plus folles et qui me plaisent le mieux, à l'imprévu et lorsque je les cherche moins; lesquelles s'évanouissent soudain, n'ayant sur-le-champ où les attacher; à cheval, à la table, au lit, mais plus à cheval, où sont me plus larges entretiens. [...] plus j'ahane à le [le songe] trouver, plus je l'enfonce en l'oubliance. Aussi de ces discours fortuits qui me tombent en fantaisie, il ne m'en reste en mémoire qu'une vaine image, autant seulement qu'il m'en faut pour me faire ronger et dépiter après leur quête, inutilement.”

³⁰ Id., *Apologie de Raimond Sebond* (II,12), pp. 307-308 / p. 733.

niet richten op een bepaald onderwerp, dat hem beteugelt en in toom houdt, gaat hij aan de haal en zwalkt van hot naar her door het braakland van de verbeelding [...] en is zo gejaagd dat hij niets dan dwaasheid en schimmen produceert [...].³¹

Wanneer Montaigne geïnspireerd wordt door La Boétie, gaat het hem met andere woorden niet zozeer om zijn doodsangsten, als wel om het verlangen om zijn demonen te bezweren; in de eerste plaats ten aanzien van zichzelf streeft hij een verhouding na die gekenmerkt wordt door enige *assurance* en *tranquillité d'âme*. De ontroerende passage waarin Montaigne aan een stervende La Boétie belooft zijn levenswijze na te volgen, kan men overeenkomstig begrijpen als Montaignes engagement om met het oog hierop een vervolmaking van zijn ziel na te streven.³² In die zin zal hij een persoonlijke levensbeschouwing uitwerken die zich voor alles articuleert rond de authentieke verhouding van het individu tot zichzelf die hij, zoals ik in het volgende deel zal aantonen, reeds op het spoor komt in de vriendschap.

3. VRIENDSCHAP ALS DE WEDERZIJDSE ZUIVERE BETROKKENHEID VAN MEZELF OP DE ANDER

De vervolmaking van de ziel en de *assurance* die ermee gepaard gaat, openbaart zich zoals gezegd aan Montaigne in de grootse houding van de stervende Étienne De La Boétie. De vriendschapsrelatie met La Boétie had evenwel een diepere impact op Montaigne dan deze uiteenzetting suggereert; in de kortstondige vriendschapsrelatie met La Boétie ervaart Montaigne namelijk reeds een betrokkenheid op zijn singulariteit als persoon die zelf bron is van *assurance* en die hij in de *Essays* zal trachten te heroveren. Eén en ander houdt rechtstreeks verband met

³¹ ID., *De l'oisiveté* (I,8), pp. 82-83 / pp. 46-47: "Comme nous voyons des terres oisives, si elles sont grasses et fertiles, foisonner en cent mille sortes d'herbes sauvages et inutiles [...], et comme nous voyons que les femmes produisent bien toutes seules des amas et pièces de chair informes [...], ainsi est-il des esprits. Si on ne les occupe à certain sujet, qui les bride et contraigne, ils se jettent déréglés, par-ci par-là, dans le vague champ des imaginations. Et n'est folie ni rêverie, qu'ils ne produisent en cette agitation [...]."

³² M. DE MONTAIGNE, *Hommage à La Boétie*, p. 548.

Montaignes (door Aristoteles geïnspireerde) opvatting van de vriendschap als een volmaakte, zuivere en harmonieuze verbintenis (*la parfaite union et convenance*) zoals hij die distilleert uit het onderscheid tussen de zeldzame vriendschapsrelatie enerzijds en de veelvoorkomende menselijke relaties gebaseerd op natuurlijke verwantschap of zinnelijk verlangen anderzijds.³³

Uitgangspunt is de wijze waarop Montaigne dergelijke menselijke relaties kenmerkt door de aanwezigheid van factoren die een zuivere vriendschapsrelatie onvermijdelijk in de weg staan omdat ze een sjabloon insluiten en/of omdat ze worden bepaald door motieven die de ander *als persoon* fragmenteren zo niet zelfs instrumentaliseren. Relaties die gebaseerd zijn op een natuurlijke verwantschap bijvoorbeeld kunnen volgens Montaigne niet als vriendschappen gecatalogeerd worden omdat ze contingent en onvermijdelijk in disharmonie zijn. De contingentie handelt over de oorsprong van de relatie en betreft de vaststelling dat een bloedband berust op toevalligheid. In zijn typerende stijl citeert Montaigne de Griekse filosofen Aristippus —“toen iemand hem erop wees dat hij van zijn kinderen hoorde te houden, omdat zij uit hem waren voortgekomen, spuwde hij op de grond en zei dat zijn speeksel eveneens uit hem voortkwam en dat wij ook luizen en wormen voortbrengen” — en Plutarchus —“Ik acht hem niet hoger, omdat hij uit hetzelfde gat komt” — om deze gedachte kracht bij te zetten.³⁴ De disharmonie echter, als tegendeel van de harmonie van de vriendschapsrelatie, heeft betrekking op het inhoudelijke krachtenspel van de relatie zelf. Ze is geen morele kwalificatie — Montaigne schat familiale banden zonder meer naar waarde³⁵ —, maar verwijst naar de voorgegeven patronen volgens welke deze relaties zich in de regel voltrekken en waardoor de specifieke betrokkenheid en de goede

³³ *Id.*, *De l'amitié* (II,28), p. 269 / p. 247.

³⁴ *Ibid.*, p. 267 / p. 244: “Il s’est trouvé des philosophes dédaignant cette couture naturelle, témoin Aristippe: quand on le pressait de l’affection qu’il devait à ses enfants pour être sortis de lui, il se mit à cracher, disant que cela en était aussi sorti; que nous engendrions bien des poux et des vers. Et cet autre Plutarque voulait induire à s’accorder avec son frère: “Je n’en fais pas, dit-il, plus grand état pour être sorti du même trou.”

³⁵ *Ibid.*, p. 267 / p. 245.

verstandhouding die kenmerkend zijn voor de ware vriendschap nooit tot stand kunnen komen.

Montaigne doelt vermoedelijk op de idee dat een familiale band een gegeven relatie is waarin de ander voor alles verschijnt in een vastgelegde hoedanigheid die een welbepaald rollenpatroon impliceert; een familiale relatie is immers een symbolische relatie waarin de ander drager is van betekenissen die hem (vader, zoon, moeder etc.) *als persoon* in zijn singulariteit aan het zicht onttrekken. Het verwachtingspatroon dat besloten ligt in deze rolverdeling is weliswaar essentieel voor het goede verloop van de relatie, maar maakt de amicale harmonie als betrokkenheid op de ander *als persoon* niettemin onmogelijk. Vandaar misschien dat kinderen het moeilijk vinden om hun ouders de verlangens en zwakheden te gunnen die ze van anderen zonder meer aanvaarden. Tussen vader en zoon bijvoorbeeld moet er een vorm van respect gelden die bepalend is voor de vader-zoonrelatie en die noodzakelijk is voor een goede opvoeding. Een vader kan zijn zoon niet als een vriend beschouwen en zijn meeste intieme gedachten met hem delen zonder het tussen hen vigerende patroon te doorbreken en de relatie aan te tasten.³⁶ Wanneer de vader aan zijn zoon zou verschijnen als een man die, getroffen door liefdesverdriet, bij hem zoekt naar vertroosting, valt hij uit zijn rol en moet de relatie herijkt worden. De verwachtingspatronen die enige stabiliteit bieden, gaan aan het schuiven.³⁷

Evenmin komt een zinnelijke liefdesrelatie in aanmerking als vriendschapsrelatie. Naast de verwachtingspatronen die de ander in een rol fixeren en hem daardoor *als persoon* verhullen, wordt een liefdesrelatie volgens Montaigne namelijk aangedreven door een verlangen dat van die aard is dat een liefdesrelatie noodzakelijkerwijs de stabiliteit en gelijkmatigheid ontbeert die typerend is voor een harmonieuze vriendschapsrelatie “waarin een totale, alomvattende warmte heerst die mild

³⁶ *Ibid.*, p. 267 / p. 244.

³⁷ Evengoed wordt ook de relatie tussen broers verstoord door factoren die echte vriendschap onmogelijk maken, aldus Montaigne. Een broederschap is immers een relatie die chronisch wordt bedreigd door een vorm van rivaliteit en zelfs zakelijke concurrentie die vreemd is aan ware vriendschap.

en gelijkmatig, bestendig en kalm blijft [...] en die niets fels en verzen-gends heeft”.³⁸ Anders dan de vriendschapsrelatie die bestaat bij gratie van een aanhoudend geestelijk genot dat veroorzaakt wordt door de aanwezigheid van de vriend *als persoon*, wordt het grillige patroon van de zinnelijke relatie geritmeerd door een genot dat zich richt op het lichaam of de schoonheid van de ander en zichzelf opheft in die verzadiging. De zuivere, harmonieuze betrokkenheid die kenmerkend is voor de ware vriendschap wordt in de zinnelijke liefde doorbroken door zowel de broeiende reductie van de ander tot lustobject als door de voorschriften van de relatie zelf. Net zoals een familiale relatie sluit ook een zinnelijke liefdesrelatie de vriendschap dus uit omdat de drijf-veer van het zinnelijk verlangen en/of het verwachtingspatroon van deze relaties de uniciteit van de ander die centraal staat in de vriendschaps-relatie onvermijdelijk doet versplinteren. Ware vriendschap onderscheidt zich kortom van andere menselijke relaties door een zuivere betrokkenheid op de ander in zijn unieke singulariteit als persoon. Wat deze betrokkenheid dan precies behelst, wordt duidelijk wanneer men Montaignes verabsolutering van de vriendschap betreft op de wijze waarop deze verabsolutering zich aan hem manifesteert.

De principiële weigering om de oorsprong en/of het motief van de vriendschap met La Boétie te verklaren in termen van redenen ont-springt aan de overtuiging dat elke poging tot rationalisering de zuivere betrokkenheid op de singulariteit van de ander onvermijdelijk schade zal toebrengen. Aan de ene kant is deze vrees terecht. Door in een poging tot verklaring bepaalde motieven of specifieke karaktertrekken aan te wijzen die tot vriendschap hebben bewogen, moet men de persoon van de ander namelijk onvermijdelijk fragmenteren, in de zin dat men bepaalde eigenschappen uit zijn uniciteit moet afzonderen die blijkbaar meer op prijs worden gesteld dan andere. Niet alleen brengt dit de vriendschap onherroepelijk schade toe door haar te onderwerpen aan concrete, zij het eventueel onuitgesproken voorwaarden, maar

³⁸ Id., *De l'amitié*, p. 268 / p. 245: “L'amitié, c'est une chaleur générale et universelle, tempérée au demeurant et égale, une chaleur constante et rassise, toute douceur et polissure, qui n'a rien d'âpre et de poignant.”

bovendien tast een dergelijke rationalisering ook de exclusiviteit en spontaniteit van de vriendschap aan. Niets sluit immers uit dat de vriendschap begint te verwateren en mogelijk zelfs wegwijnt op het moment dat de ander iemand ontmoet die de gewaardeerde eigenschappen beter tot uiting brengt dan ikzelf. Om dezelfde reden ga ik me mogelijk zelfs gedwongen voelen om deze kwaliteiten te pas en te onpas krampachtig tot uitdrukking te brengen. Echte vriendschap als betrokkenheid op de singulariteit van de ander is kortom onverenigbaar met een verklaring in termen van particuliere motieven en betreft de ander *als persoon* in zijn singulariteit en uniciteit. In haar zuivere betrokkenheid op de ander is ze zonder meer onvoorwaardelijk: “Deze vriendschap heeft geen ander ideaalbeeld dan zichzelf en staat volkomen los van alles. Er was niet één afzonderlijke beweegreden voor, geen twee, geen drie, geen vier, geen duizend.”³⁹ Specifiek in die context moet men Montaignes bekende “omdat hij het was, omdat ik het was” begrijpen. Deze weigering tot verklaring vloeit immers rechtstreeks en consequent voort uit zijn verlangen om de zuiverheid van de ware vriendschap te vrijwaren.

Aan de andere kant echter krijgt de vriendschapsrelatie zoals Montaigne ze beschrijft hierdoor op het eerste gezicht iets radicaal vrijblijvends en zelfs oppervlakkigs. Door de vriendschap te verabsoluteren — i.e. door ze onttrekken aan elke rationalisering — immuniseert hij ze weliswaar tegen elke poging tot verklaring, maar paradoxaal genoeg lijkt hij ze op deze manier ook los te weken van de persoon van de ander. Waarom zou ik immers bevriend geraken met X en niet met Y als mijn speciale band met X zich niet laat vatten in termen van redenen maar enkel gemotiveerd wordt door de singulariteit *als singulariteit* van de ander? Is ieder individu immers geen drager van een singulariteit die hem enkel en alleen al daarom in aanmerking doet komen voor mijn vriendschap (bijvoorbeeld als ik in andere omstandigheden hem en niet mijn vriend tegen het lijf was gelopen)? Als mogelijk neveneffect impliceert de verabsolutering van de vriendschap met

³⁹ *Ibid.*, p. 272 / p. 249: “Celle-ci n’a point d’autre idée que d’elle-même, et ne se peut rapporter qu’à soi. Ce n’est pas une spéciale considération, ni deux, ni trois, ni quatre, ni mille [...]”

andere woorden dat ze als een ongrijpbare en contingente relatie verschijnt; niet alleen het initiatief van de vriendschap, maar ook de dynamiek en de inhoud die ze vervolgens krijgt, lijken grotendeels aan me te ontsnappen. Montaigne lijkt deze contingentie en ongrijpbaarheid van de ware vriendschap evenwel zonder meer te omarmen. Meermaals zet hij het uitzonderlijke en zelfs genadige karakter van zijn vriendschap met La Boétie in de verf, en gewillig schrijft hij haar ontstaan toe aan het lot en aan machten die even onverklaarbaar als onbeheersbaar maar daarom niet minder werkelijk zijn: “Hoe ik het ook beredeneer en wat ik daar ook persoonlijk over te berde breng, wij zijn door een onverklaarbare macht op een door het lot voorbestemde wijze met elkaar vereend.”⁴⁰ De vraag naar de motivatie achter de vriendschap speelt voor Montaigne dan ook geen rol en zou zelfs niet gesteld mogen worden; Montaignes filosofie van de vriendschap aanvaardt de vriendschap als *factum*. De onmogelijkheid tot verklaring van de vriendschap weerhoudt Montaigne er dan ook geenszins van om de specificiteit en dynamiek van de ware vriendschapsrelatie verder te bevragen. Geheel in de lijn van zijn scepticisme en de daarmee gepaard gaande nadruk op de ervaring hanteert hij daarvoor als uitgangspunt de wijze waarop hij zelf de vriendschap heeft beleefd.

Enerzijds richt Montaigne in zijn beschrijving van de vriendschap zijn aandacht op de wijze waarop de wederzijdse, zuivere betrokkenheid op het singuliere zelf van de ander zich *als relatie* laat ervaren. De klemtoon ligt daarbij op de ervaring van de vriendschap als een naadloze versmelting van twee geesten tot een volledige eenheid: “Ik noem het met recht ‘in elkaar opgaan’, want wij gaven elkaar álles wat ons eigen was, hij zowel als ik.”⁴¹ Wellicht doelt Montaigne daarmee niet op een opheffing of incorporatie van de ander in de eigen persoon —dergelijke opheffing is immers in tegenspraak met de focus op de onherleidbare singulariteit van de ander en zou de vriendschap als betrokkenheid op de ander in haar geheel opheffen —, maar eerder op de afwezigheid

⁴⁰ *Ibid.*, p. 272 / p. 249.

⁴¹ *Ibid.*, p. 272 / p. 249: “Je dis perdre, à la vérité, ne nous réservant rien qui nous fût propre, ni qui fût ou sien, ou mien.”

van elementen die uitwendig zijn aan de vriendschapsrelatie als zodanig. In een eerste betekenis mag men deze afwezigheid van uitwendigheid vrij letterlijk nemen. Vriendschap impliceert bijvoorbeeld dat echte vrienden alles gemeenschappelijk hebben — “wensen, gedachten en meningen, maar ook vrouwen, kinderen, eer en leven” — en ten aanzien van elkaar geen verplichtingen hebben. Echte vrienden zijn elkaar bijvoorbeeld geen dankbaarheid verschuldigd, omdat de uitwendigheid die in morele concepten als dank, erkentelijkheid, schuld en verplichting besloten ligt, per definitie afwezig is in de ware vriendschap.⁴² Net zoals je jezelf niet dankbaar bent wanneer je een taak tot een goed einde heb gebracht, zo ook kan je je vriend als *alter ego* niet erkentelijk zijn.⁴³ Meer fenomenologisch manifesteert deze afwezigheid van uitwendigheid zich overeenkomstig als een soort van intuïtieve zekerheid over het *zelf* van de ander. Er staan namelijk geen uitwendige motieven of factoren in de weg opdat ik me in de vriendschap zeker kan wanen over de authenticiteit van de ander. In de ware vriendschapsrelatie verhoudt men zich met andere woorden tot het naakte zelf van de ander en vervagen alle obstakels (familiale banden, seksuele verlangens, materiële belangen, dubbele bodems, achterliggende agenda's etc.) die een direct en authentiek contact in de weg zouden kunnen staan. Echte vrienden vallen bijvoorbeeld niet ten prooi aan de knagende vrees een slechte indruk te hebben gemaakt of aan twijfels over elkaars intenties, maar genieten een intieme zekerheid over elkaars oprechte wil. Uiteraard gaat het dan niet om een vorm van rationele kennis die men bijvoorbeeld *a posteriori* zou kunnen verwerven door de daden van de ander in termen van redenen te rationaliseren — dergelijke rationalisering is om evidente redenen immers nooit onfeilbaar en loopt steeds het risico gekleurd te worden door uitingen van zelfbedrog, eigenliefde of *wishful thinking* —, laat staan dat het zou gaan om inzicht in de inhoud van de ander zijn wil. Veeleer beoogt Montaigne een ‘intiem verstaan’ dat van formele aard is en dat men in termen van Pascal zou kunnen

⁴² *Ibid.*, p. 274 / p. 251.

⁴³ Uiteraard betekent dit niet dat men bij succes geen gevoel van dankbaarheid kan ervaren, maar eerder dan jezelf te bedanken en de hand te schudden, richt de dankbaarheid zich op iets externs: men dankt zijn ouders of partner, men brandt een kaarsje of men prijst de weergoden.

toeschrijven aan *l'esprit du coeur*. Eerder dan zeker te zijn over het *wat* van de intenties van de ander, mag ik er zeker van zijn *dat* zijn intenties en motieven in zijn betrokkenheid op *mezelf* zuiver en oprecht van aard zijn: “Maar bij de vriendschap waar het hier om gaat, waarin je hart en ziel investeert en niets achterhoudt, moet de inzet van beiden onvoorwaardelijk zijn, volkomen zuiver en betrouwbaar.”⁴⁴ In die zin wordt de vriendschapservaring dus gekenmerkt door een vorm van vertrouwen en zelfs geborgenheid die als het ware de setting vormt waarbinnen het zelf tot ontplooiing kan komen.

Anderzijds tracht Montaigne dan ook om de specificiteit van de vriendschap als een zuivere betrokkenheid op de persoon van de ander te begrijpen vanuit de impact die deze relatie heeft op de verhouding van het individu tot *zichzelf*. Centraal daarin staat de gedachte dat het individu in de ogen van de ander ook *zichzelf* ontwaart. De zuivere betrokkenheid van de ander als noodzakelijke voorwaarde voor ware vriendschap veronderstelt namelijk dat ik ook op een meer oorspronkelijke manier op *mezelf* wordt betrokken. Deze zuivere zelfbetrokkenheid is dan ook het rechtstreekse correlaat van de zuivere betrokkenheid op de ander. Het gaat er dan niet om dat de ander in de vriendschap zou worden gereduceerd tot een klankbord dat enkel die informatie over *mezelf* die ik belangrijk vind kan terugkaatsen. De vriendschap is geen narcistische, maar eerder een hermeneutische relatie; *zichzelf* kennen (*se connaître*), aldus Montaigne, impliceert dat men ervan afziet *zichzelf* te willen herkennen (*se reconnaître*).⁴⁵ De vriendschap van en voor de ander creëert een dynamiek waarin ik *mezelf* beter kan leren kennen. Ware vriendschap kan immers maar bestaan wanneer ik toelaat dat de sluiers waarachter mijn zelf gehuld gaat worden weggetrokken; de reciprociteit van de vriendschap eist dat beide vrienden niet langer gesluierd gaan achter nevelen van eigenliefde of schijndeugd, maar zich aan elkaar openbaren in de naaktheid van hun zelf. Dezelfde

⁴⁴ ID., *De l'amitié*, p. 276 / p. 254: “Mais en celle-ci, en laquelle on négocie du fin fond de son courage, qui ne fait rien du reste, certes il est besoin que tous les ressorts soient nets et sûrs parfaitement.”

⁴⁵ L. BRUNSCHVICG, *Montaigne*, p. 14.

betrokkenheid waarin het *zelf* van de vriend zich aan mij openbaart in zijn naaktheid, moedigt me kortom aan om ook *mezelf* te geven. Omdat mijn naakte zelf evengoed een pool is van de zuivere betrokkenheid van de vriendschap, ervaar ik in deze wederzijdse betrokkenheid ook een groeiende intuïtieve zekerheid over *mezelf*: “Omdat ik geen moment twijfel aan mijn wil, [twijfel ik] evenmin aan die van een dergelijke vriend.”⁴⁶ In die zin begrijpt Montaigne de vriendschap als een vorm van communicatie die de ziel in staat stelt zich te verfijnen (*s'affiner*). Meer concreet kan men zich bijvoorbeeld voorstellen dat men in een vriendschapsrelatie gesprekken kan voeren die je als individu niet alleen verrijken maar ook tot een scherpere vorm van zelfinzicht brengen. Door de garantie van oprechtheid te bieden vallen de hindernissen om vrij te spreken weg en kan er een dieper zelfbegrip groeien. Evenzeer vormt de ware vriendschap een context waarbinnen ik mijn diepste angsten en twijfels kan uitspreken; de ander is weliswaar mijn therapeut niet, maar in onze wederzijdse betrokkenheid ontstaat er wel een band die zelfontplooiing in de hand werkt.

4. CONCLUSIE: DE HEROVERING VAN HET ZELF VAN DE VRIENDSCHAP ALS MOREEL IDEEAAL

Met de dood van La Boétie heeft Montaigne niet alleen zijn boezemvriend, maar ook de verhouding tot *zichzelf* verloren. De zoektocht naar het ware zelf die ten grondslag ligt aan de *Essays*, kan in die zin begrepen worden als Montaignes poging om iets van het singuliere zelf dat La Boétie liefhad en dat hem met zijn dood is ontglipt, te

⁴⁶ M. DE MONTAIGNE, *De l'amitié* (I,28), p. 273 / p. 250: “Il n'est pas en la puissance de tous les discours du monde de me déloger de la certitude que j'ai des intentions et jugements du mien [de mon ami]. Aucune de ses actions ne me saurait être présentée, quelque visage qu'elle eût, que je n'en trouvasse incontinent le ressort. Nos âme ont charrié si uniment ensemble, elles se sont considérées d'une si ardente affection, et de pareille affection découvertes jusques au fond des entrailles l'une à l'autre, que non seulement je connaissais la sienne comme la mienne, mais je me fusse certainement plus volontiers fié à lui de moi qu'à moi.”

reconstitueren.⁴⁷ In *De la vanité* — het essay bij uitstek waarin Montaigne stilstaat bij het project van de *Essays* — brengt hij zijn radicale openhartigheid overeenkomstig in verband met de zoektocht naar zijn ware zelf zoals La Boétie dat heeft gekend: “Enkel hij beschikte over het ware beeld van mijn zelf, maar hij nam het met zich mee. Dát is de reden waarom ik me-zelf aan zulk een nauwgezet onderzoek onderwerp.”⁴⁸ Wanneer Montaigne de *Essays* opent met de waarschuwing dat het zelfportret dat het bevat “slechts persoonlijke en privédoeleinden” nastreeft, mag men dit dus letterlijk nemen.⁴⁹ Althans in hun kern zijn ze geen moreel traktaat (cf. infra) — hoewel ze van bij aanvang wel zo werden gelezen —,⁵⁰ maar eerder een poging om de zelfontplooiing zoals ervaren in de vriendschap te recupereren. De vriendschap met Étienne de La Boétie is daarbij dan ook allesbepalend geweest. In hem vindt Montaigne niet alleen een toonbeeld van grootsheid en standvastigheid, maar diepgaander impliceert de vriendschap met La Boétie ook de ervaring van een betrokkenheid op zichzelf die hij met de *Essays* zal proberen te reconstitueren.⁵¹ Als een wederzijdse, zuivere betrokkenheid op het zelf van de ander is de vriendschap de unieke relatie waarin het individu zijn eigen vorm rechtstreeks tot ontplooiing kan brengen. De vriend openbaart me

⁴⁷ In zijn bekende *Bronnen van het zelf* vermeldt Charles Taylor een gelijkaardige idee, al lijkt de klemtoon meer op de passieve dimensie van het zelfonderzoek te liggen. Taylor stelt dat Montaignes zelfonderzoek in verband moet worden gebracht met zijn vriendschap met La Boétie omwille van het feit dat het diepere en persoonlijke zelf van Montaigne in de dialoog van de vriendschap spontaan naar voren was kunnen komen. Overeenkomstig beschouwt hij de *Essays* als Montaignes poging om zijn zelf, zoals hij dat in de dialoog van de vriendschap had ervaren, te onderzoeken aan de hand van een zelfonderzoek dat gekenmerkt wordt door een verregaande vorm van verinnerlijking. Cf. C. TAYLOR, *Bronnen van het zelf. De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, Rotterdam, Lemniscaat, pp. 252-258.

⁴⁸ M. DE MONTAIGNE., *De la vanité* (III, 9), p. 256, n. 92: “Lui seul jouissait de ma vrai image, et l'emporta. C'est pourquoi je me déchiffre moi-même si curieusement.” Deze toevoeging vindt men enkel in de editie van de *Essays* uit 1588 en werd gesupprimeerd in *l'exemplaire de Bordeaux* (mijn vertaling).

⁴⁹ ID., *Au lecteur*, p. 49 / p. 11: “C'est ici un livre de bonne foi, lecteur. Il t'avertit dès l'entrée, que je ne m'y suis proposé aucune fin, que domestique et privé.”

⁵⁰ Cf. T. GONTIER, ‘Les Essais un manuel de sagesse humaine’, in: P. MAGNARD et T. GONTIER (Éds.), *Montaigne*, Paris, Les Éditions du Cerf, 2010, pp. 13-18 (pp. 13-14).

⁵¹ Cf. L. BRUNSCHVIG, *Descartes et Pascal. Lecteurs de Montaigne*, Neuchâtel, Éditions de la Baconnière, 1945, p. 22: “Grâce à La Boétie Montaigne a eu le sentiment de l'existence intégrale [...]”

inderdaad letterlijk aan mezelf (*me révèle pleinement à moi-même*).⁵² In die zin heeft de vriendschap niet alleen iets absoluuts maar ook iets oorspronkelijks en vormt ze het ideaal dat Montaigne doorheen de *Essays* zal nastreven. Brandpunt is daarbij steeds opnieuw de betrokkenheid op zichzelf zoals die gerealiseerd en vervolmaakt werd in de ware vriendschap.⁵³ De ervaring van het zuivere zelf zoals die zich manifesteert in de vriendschap is letterlijk begin- én eindpunt van de *Essays*: als *point de départ* ervaart Montaigne in de vriendschap met Étienne de La Boétie een betrokkenheid op zijn ware *moi* die hij als *point d'arrivé* van het moreel goede leven onvermoeibaar nastreeft.⁵⁴

Het zelfonderzoek dat hij in de *Essays* voert neemt bijgevolg de vorm aan van een eindeloze observatie van de oneindige veelheid aan wat men *Abschattungen* van het 'zelf' zou kunnen noemen. In zijn zoektocht naar zijn *zelf* is Montaigne immers noodgedwongen aangewezen op de vele concrete manifestaties waardoorheen zijn 'zelf' zich als verborgen substraat aan zijn bewustzijn reveleert. Montaigne tracht met andere woorden door te dringen tot wie hij *is* door de steeds wisselende manifestaties van zijn zelf in de meest uiteenlopende situaties te observeren; niet als een schattenjager die na lang graven vindt wat hij zoekt, maar als een impressionist die voortdurend nieuwe momentopnames en indrukken van een zelfde object vastlegt, wil Montaigne tot een vorm van zelfinzicht te komen. Als ware het een laboratorium verandert Montaigne in de *Essays* steeds opnieuw de setting om vervolgens nauwkeurig te observeren welke aspecten van zijn *zelf* doorschemeren.⁵⁵ Zijn radicaal subjectieve methode neemt dan ook de vorm aan van een

⁵² Cf. A. BENMAKHLOUF, 'Montaigne, l'amitié et la limitation de l'inhumain', in: P. MAGNARD et T. GONTIER (Éds.), *Montaigne*, pp. 253-269.

⁵³ M. DE MONTAIGNE, *De l'expérience* (III,13), p. 368 / p. 1391.

⁵⁴ L. BRUNSCHVIG, *Montaigne*, p. 12.

⁵⁵ G. LANSON, *Les Essais de Montaigne. Étude et analyse par Gustave Lanson*, Paris, Mellottée, 1948, p. 104: "[...] Il s'observe lui-même assidûment dans toutes les circonstances et à tous les instants. Il emploie à se connaître toute la subtilité de son intelligence, et une bonne partie de son livre, [...] n'est que la description de ses humeurs, de ses goûts, de ses changements, de toute sa vie intérieure en un mot. Des autres, on voit surtout les apparences, et ce n'est qu'à de rares moments qu'on touche en autrui le fond vrai de l'homme. En lui-même, Montaigne prend contact avec un homme réel, et saisit la nature humaine en action."

egocentrisme dat uiteindelijk de hele werkelijkheid in het teken stelt van de zoektocht naar het 'zelf':

Sinds verscheidene jaren richt ik mijn gedachten alleen nog maar op mijzelf, onderzoek en bestudeer ik nog slechts mijzelf; en als ik mij ergens anders op richt, is dat slechts om het onmiddellijk op mijzelf te betrekken, of beter gezegd ín mijzelf te betrekken.⁵⁶

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat Montaigne gedurende dertig jaar aan de *Essays* heeft gewerkt zonder zijn werk ooit als voltooid te beschouwen. Vanuit het besef dat de bruisende veelzijdigheid van zijn zelf zich nooit zou laten vatten in de schrijfsels die reeds voorlagen, voegde hij voortdurend passages toe en bracht hij veranderingen aan omdat in nieuwe situaties ook steeds nieuwe aspecten van het zelf worden gereveleerd. Montaigne verzet zich immers tegen de verstarring van het zelf in één of andere vorm; eerder dan dat het zelf kan ontdekt worden als ware het een dieperliggende realiteit, moet het individu aan zijn zelf vorm geven als een altijd weer ontbindbare contractie van de veelheid aan ervaringen waardoorheen het zich manifesteert. In die zin vinden de *Essays* 'als probeersels' zowel qua vorm als thematiek hun verklaring in Montaignes opvatting van het zelf; het *essay* is letterlijk een poging (*un essai*) om iets van het *zelf* inzichtelijk te maken en moet tegelijkertijd elke verstarring en zelfgenoegzaamheid in de kiem smoren.

Centraal in deze zoektocht staat de notie van *le patron au-dedans*. Wat Montaigne hieronder verstaat is vatbaar voor interpretatie, maar het concept ent zich alleszins op de idee dat ieder mens in wezen alle eigenschappen van de menselijke natuur in zich draagt zonder daar evenwel toegang toe te hebben; eerder dan dat we een heldere idee van de menselijke natuur zouden hebben die kan gebruikt worden als richtsnoer voor het goede leven, is elk individu aangewezen op zijn of haar particuliere verwerkelijking of individuele vorm van de menselijke natuur als *universale* zoals die zich in de ervaring te kennen geeft:

⁵⁶ M. DE MONTAIGNE, *De l'exercitation* (II,6), p. 69 / p. 481: "Il y a plusieurs années que je n'ai que moi pour visée à mes pensées, que je ne contrôle et étudie que moi; et, si j'étudie autre chose, c'est pour soudain le coucher sur moi, ou en moi, pour mieux dire."

“Kijk maar eens wat onze eigen ervaring ons leert: iedereen die goed naar zichzelf luistert, ontdekt een vorm die hem eigen is, een basisvorm die de strijd aangaat met zijn opvoeding en de hartstochten die hem teisteren en ondermijnen.”⁵⁷ Overeenkomstig is *le patron au-dedans* dus de concretisering van *de* menselijke natuur zoals die zich aan mij manifesteert in mijn individuele en geparticulariseerde ervaring. Het is de uitdrukking van *la forme sienne* van de menselijke natuur die mij *als individu* singulariseert. In die zin is *le patron* zowel letterlijk als patroon als figuurlijk als geweten van vitaal belang voor het goede leven.

Als het concrete patroon of model volgens welke men het particuliere leven dient te leiden, ontleent het zijn morele kracht aan de idee dat het berust op een zo zuiver mogelijke verhouding tot *mezelf*; met de notie van *le patron* kan Montaigne te midden van de turbulenties van zijn geest en de verontrusting waartoe deze aanleiding geeft een ankerpunt introduceren. De nagestreefde betrokkenheid op *mezelf* kan me immers zowel enige zelfkennis schenken om het verleden te interpreteren als een authentieke leidraad voor de toekomst;⁵⁸ het articuleren van mijn zelf als *un patron* dat de lijnen uitzet voor het goede leven, schenkt het vertrouwen dat ik *zelf* oorzaak ben van mijn leven en werkt bevrijdend. Vanuit de overtuiging dat de bruisende en onvoorspelbare wervelingen van de menselijke natuur het onvermijdelijke decor zijn van de scène waarop het goede leven vorm moet krijgen, beschouwt Montaigne een zuivere verhouding tot *zichzelf* zoals die haar perfectionering vindt in de vriendschap met andere woorden als uitgangspunt en leidraad voor een deugdzaam en gelukkig leven. Wanneer Montaigne op zijn oude dag terugkijkt op zijn leven, doet hij dat dan ook met een voldoening die hij ontleent aan het vertrouwen dat hij, gegeven zijn concrete existentie, het best mogelijke leven heeft geleid:

⁵⁷ ID., *Du repentir* (III,2), p. 52 / p. 1042: “Regardez un peu comment s’en porte notre expérience: il n’est personne, s’il écoute, qui ne découvre en soi une forme sienne, une forme maîtresse, qui lutte contre l’institution, en contre la tempête des passions qui lui sont contraires.”

⁵⁸ ID., *De la vanité* (III,9), p. 252 / p. 1264: “Je sens ce profit inespéré de la publication de mes mœurs qu’elle me sert aucunement de règle. Il me vient parfois quelque considération de ne trahir l’histoire de ma vie. Cette publique déclaration m’oblige de me tenir en route [...]”

Mijn doen en laten is *geordend* en in *harmonie* met wie en wat ik ben. [...] Nu ik op mijn oude dag terugkijk naar mijn doen en laten in mijn jeugd, vind ik dat ik mij doorgaans naar behoren heb gedragen, *in overeenstemming met mijn wezen*. Tot meer ben ik niet in staat.⁵⁹

Als het geweten waaraan ik uiteindelijk mijn gemoedsrust ontleen, is *le patron* voor Montaigne bovendien een soort van rechtbank die men zichzelf moet inprenten om in alle oprechtheid over zichzelf te oordelen.⁶⁰ Wanneer ik een leven leid dat in harmonie is met mijn *patron*, mag ik op beide oren slapen.⁶¹ In de strijd tegen de grillige bokkensprongen van het gemoed, kan er uit *le patron* als authentieke uitdrukking van mijn zelf namelijk een vorm van gemoedsrust opborrelen die een daadkrachtig antidotum is tegen de vertwijfeling die me steeds opnieuw dreigt te ontwrichten. Wie zich in het handelen oprecht verhoudt ten aanzien van zichzelf wordt — net zoals La Boétie — mogelijkverwijs vervuld met een gemoedsrust (*assurance*) die uitdrukking is van de hoogste volmaaktheid die men als mens kan bereiken: “Oprecht kunnen genieten van je eigen wezen is de hoogste volmaaktheid en grenst aan het goddelijke. [...] Wij treden buiten onszelf omdat wij niet weten wat er in ons zit. [...]”⁶² Wanneer ik handel volgens mijn patroon, handel ik kortom naar best vermogen volgens mezelf.

Het individu moet met andere woorden zelf een patroon uitstippelen waarlangs hij met enige *assurance* door het leven kan gaan. Onvermijdelijk zal de wispelturigheid van de geest hem zo nu en dan uit koers slaan, maar zo lang hij zich in het concrete handelen onvervalst en naar best vermogen toevertrouwt aan de ervaringen die hij heeft van zichzelf, hoeft dat geen reden voor ongerustheid te zijn. In die zin is de zoektocht naar en articulatie van mijn patroon een proces dat zowel een actieve als een eerder passieve component omvat. Het passieve luik is

⁵⁹ *Ibid.*, p. 54 / p. 1045: “Mes actions sont réglées et conformes à ce que je suis et à ma condition. [...] Lorsque je consulte des déportements de ma jeunesse avec ma vieillesse, je trouve que je les ai communément conduits avec *ordre, selon moi*; c’est tout ce que peut ma résistance.”

⁶⁰ *Id.*, *Du repentir* (III,2), p. 48 / p. 1038: “J’ai me lois et ma cour pour juger de moi, et m’y adresse plus qu’ailleurs.”

⁶¹ *Ibid.*, p. 54 / p. 1045: “Je ne puis faire mieux. Et le repentir ne touche pas proprement les choses que ne sont pas en notre force [...]”

⁶² *Id.*, *De l’expérience* (III,13), p. 415 / p. 1444: “C’est une absolue perfection, et comme divine, de savoir jouir loyalement de son être. Nous [...] sortons hors de nous, pour ne savoir quel il y fait.”

van hermeneutische of introspectieve aard en betreft het feit dat het individu zich beroept op de intieme ervaring van zijn concrete wezen om te weten te komen wie hij is. Doorheen de ervaring van de introspectie kom ik *mezelf* op het spoor en ontdek ik gaandeweg hoe ik tegenover de dingen sta. Wanneer ik bijvoorbeeld vaststel dat ik telkenmale ik een bedelaar zie een intens gevoel van schuld ervaar, dan reikt deze morele ervaring me iets aan over *ma forme mienne*. Tegelijkertijd is de introspectie omwille van de natuur van het gemoed evenwel nooit volledig transparant. Ik kan met andere woorden nooit zonder meer doordringen tot een heldere en welonderscheiden idee van mijn ziel of identiteit. Vandaar dat de zoektocht naar *le patron* ook een actieve of constructivistische component omvat. Het komt er namelijk op aan om naar best vermogen zelf een patroon uit te stippelen dat een zo authentiek mogelijke uitdrukking is van mijn *zelf* zoals ik dat doorheen de introspectie op het spoor kom. In zekere zin zou men dus kunnen zeggen dat Montaigne er voortdurend naar streeft om de kloof tussen zijn diepere zelf enerzijds en zijn *patron* als reconstructie van dit zelf anderzijds steeds verder te dichten. Door de oneindige veranderlijkheid van de geest vindt dit proces nooit definitief haar beslag, maar desalniettemin moet het individu de kracht blijven opbrengen om zichzelf steeds verder bij te stellen. Hierin, zo meent Montaigne, schuilt finaal de kern van het moreel goede leven. Helemaal in lijn met zijn verheerlijking van de innerlijkheid verdedigt Montaigne een idee van het moreel goede leven waarvan de essentie schuilt in een zuivere verhouding van het individu tot zichzelf zoals die in de vriendschap haar perfectie vindt.

Met het zoeken naar *un patron* als concrete uitdrukking van zijn *zelf*, herovert Montaigne dus niet alleen iets van zichzelf, maar doet hij ook een morele uitspraak. Onvermijdelijk behoudt een dergelijke zoektocht naar een patroon als authentieke verwerkelijking van het singuliere namelijk iets secundairs. Voor de vervolmaking van de zuivere betrokkenheid op *mezelf* als kern van het moreel goede leven, ben ik immers afhankelijk van de ander *als vriend*; zijn onvervangbare singulariteit wordt gekenmerkt door een *je-ne-sais-quoi* die me niet alleen op onverklaarbare wijze aan mezelf reveleert, maar die mijn relatie met hem

bovendien immuniseert tegen alles wat niet tot deze relatie behoort. In die zin schrijft Montaigne zich in in de lange traditie die de vriendschap boven alles verheven heeft.⁶³ In tegenstelling tot bijvoorbeeld Aristoteles en Cicero sluit Montaigne de mogelijkheid op een conflict tussen moraal en vriendschap echter niet uit. Een vriendschappelijke betrokkenheid zonder dubbele bodems en hypocrisie creëert namelijk verbintenissen die in conflict kunnen komen met de bestaande politieke moraal. In scherp contrast met zijn eerder behoudsgezinde moraal plaatst Montaigne de vriendschap in uiterste gevallen dan ook boven de wetten van de staat.⁶⁴ Uiteraard betekent dit niet dat Montaigne zonder meer lak heeft aan morele normen, wetten en omgangsregels, maar *in se* beschouwt hij deze veeleer toch als bijkomstig; ze zijn vanuit pragmatisch oogpunt zowel nuttig als noodzakelijk, maar gegeven hun relativiteit enerzijds en hun kwetsbaarheid voor uiterlijk vertoon en schone schijn anderzijds, kunnen ze onmogelijk de kern van de ware deugd zijn: “Meedoen aan een maskerade en een man van eer ten tonele voeren, dat kan iedereen; maar in het diepst van je eigen hart, waar alles geoorloofd, waar alles verborgen is, om daar deugdzzaam te zijn, dáár gaat het om.”⁶⁵

Wanneer Paul Van Tongeren eerder in deze reeks de vraag stelde naar de verhouding tussen de vriendschap en de moraal, moeten we dan ook vaststellen dat Montaigne de vriendschap beschouwt als een ideaal dat, anders dan bij Kant, niet principieel onbereikbaar is, maar voor haar vervolmaking wel ontsnapt aan de greep van het individu.⁶⁶ In die zin werkt de kracht van de vriendschap moreel richtinggevend. De zuivere betrokkenheid die haar bepaalt, krijgt de status van een moreel ideaal dat als regulatieve idee eindeloos moet worden nagestreefd. De vriendschap verschijnt kortom als de volmaaktste vorm van het menselijk (samen)leven. Dat geldt uiteraard op individueel vlak — voor de ontplooiing van het moreel goede leven moet ik voortdurend de

⁶³ P. VAN TONGEREN, ‘Vriendschap en nihilisme’, *Tijdschrift voor Filosofie* 75/2013, pp. 5-23 (p. 8).

⁶⁴ M. DE MONTAIGNE, *De l'amitié* (I,28), pp. 272-273 / p. 250.

⁶⁵ Id., *Du repentir* (III,2), p. 48 / pp. 1038-1039: “Chacun peut avoir part au batelage [comédie] et représenter un honnête personnage en l'échafaud, mais au-dedans et en sa poitrine, où tout nous est loisible, où tout est caché, d'y être réglé, c'est le point.”

⁶⁶ P. VAN TONGEREN, ‘Vriendschap en nihilisme’.

zuivere verhouding tot mezelf nastreven —, maar finaal ben ik voor de vervolmaking van het moreel goede altijd afhankelijk van de ander. Hierin schuilt dan ook een mogelijke politieke boodschap. Ware vriendschap is voor Montaigne immers niet alleen een individueel, maar ook een sociaal ideaal. Rechtvaardige wetten en normen moeten er bijvoorbeeld toe bijdragen dat het conflict tussen moraal en vriendschap wordt gereduceerd door een kader te bieden waarbinnen het menselijke samenleven zich kan vervolmaken naar het model van de vriendschap.⁶⁷ Goede regeringen zorgen ervoor dat mensen zich verenigen, aldus Montaigne; enkel zo neemt de kans op vriendschap toe en kan de gemeenschapszin groeien.⁶⁸

SLEUTELWOORDEN: vriendschap, Étienne de La Boétie, zelfonderzoek, het zelf, *Essays*, onrust (*inquiétude*).

KEYWORDS: friendship, Étienne de La Boétie, self-discovery, the self, *Essays*, mental unrest.

SUMMARY: *Recapturing the Self. Montaigne on Friendship*

The famous friendship between Michel de Montaigne and Étienne de La Boétie has sparked a vivid debate in the extensive literature on Montaigne. In this paper, I propose both a reading of Montaigne's view on friendship in general and his touching account of his relationship with La Boétie in particular, in order to consider the philosophical impact that friendship may have had on Montaigne's project of self-discovery as developed in the *Essays*. I start by exploring Montaigne's conception of friendship as a pure, harmonious and exclusive relationship. The second part builds on the first and consists in a phenomenological exploration of the inter- and intrapersonal meaning of friendship. More specifically, I show that friendship for Montaigne is a highly personal experience that consists in a pure and immediate rapport of the subject to him-self. Accordingly, I argue that the *Essays* are Montaigne's imposing endeavor to recapture something of this rapport that he lost with the demise of his soul mate. The background against which I draw this conclusion is Montaigne's omnipresent experience of mental unrest and doubt.

⁶⁷ Cf. A. BENMAKHOULF, 'Montaigne, l'amitié et la limitation de l'inhumain', pp. 260-261.

⁶⁸ M. DE MONTAIGNE, *De l'institution des enfants* (I.26), p. 258 / p. 235: "Les bonnes polices prennent soin d'assembler les citoyens et les rallier, comme aux offices sérieux de la dévotion, aussi aux exercices et jeux; la société et amitié s'en augmentent."

